

گفت و گو با
حسین مکی

مؤسسه مطالعات
تاریخ معاصر ایران

مؤسسه مطالعات
تاریخ معاصر ایران

گفت و گو و تنظیم: مرتضی رسولی پور

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

گفت‌وگو با حسین مکی
گفت‌وگو و تنظیم: مرتضی رسولی‌پور
ناشر: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

ناظر فنی چاپ: سجاد بهارلو

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران:

تهران، خیابان ولیعصر، شهید فیاضی (فرشته)، نبش

چناران، شماره ۱۵

صندوق پستی: ۱۹۳۹۵/۱۹۷۵

تلفن: ۸-۲۲۶۰۴۰۳۷ وب: www.lichs.org

سفارشات: ۰۹۱۲۹۳۷۵۳۴۰

سرشناسه: مکی، حسین، ۱۳۷۸-۱۳۹۰

عنوان و نام پدیدآور: گفت‌وگو با حسین مکی / گفت‌وگو و تنظیم: مرتضی رسولی‌پور

مشخصات نشر: تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۴

مشخصات ظاهری: ۱۱۴ص: مصور: ۱/۵×۱۴/۵ س.م

فروست: تاریخ شفاهی

شابک: ۶۶-۶۶-۲۸۳۴-۹۶۲-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: مکی، حسین، ۱۳۷۸-۱۳۹۰ — مصاحبه‌ها

موضوع: سیاستمداران ایرانی — قرن ۱۴ — سرگذشتنامه

موضوع: ایران — تاریخ — پهلوی، ۱۲۲۰-۱۳۵۷

شناسه: زوده: رسولی‌پور، مرتضی، ۱۳۴۱ — مصاحبه‌گر

شناسه: افزوده: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

ده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۷۱۵ / ۱۴۸۶ DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۸۲۴۰۳۵

باره کتابشناسی ملی: ۳۸۹۸۹۵۲

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار.....
۱۳	مقدمه.....
۱۷	نقش آفرینان کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹.....
۱۹	یادداشتها و اظهارات محمد مصدق - اسلان خلعتبری در مورد کودتا.....
۲۰	حافظه رضاشاه و محمدرضاشاه.....
۲۱	در مورد سید ضیاءالدین طباطبائی.....
۲۳	عاملان قتل کلنل محمدتقی خان پسیان.....
۲۵	شیخ ابراهیم زنجانی و شهید مدرس.....
۲۶	شخصیت شهید مدرس.....
۲۸	قرارداد ۱۹۱۹ و کودتای سوم اسفند.....
۳۰	در مورد یادداشت‌های احمد شهرپور.....
۳۱	اشتباهات دکتر مصدق.....
۳۶	مصدق، شاه، بقایی.....
۳۹	در مورد رزم‌آرا.....
۳۹	دوستان دکتر بقایی.....
۴۰	پیشنهاددهنده اصلی ملی کردن نفت.....
۴۲	مصدق به دنبال ایجاد حکومت دموکراتیک نبود.....
۴۵	انگلیسیها فاطمی را کشتند.....

- ۴۷..... شاه و مصدق مایل بودند وزیر دربار شوم
 ۴۸..... ترس شاه از انگلیسیها
 ۴۹..... در مورد خاطرات کریم سنجابی
 ۵۰..... ارسنجابی و محمود محمود در حزب دموکرات
 ۵۲..... چغلی گلشانیان از تقی زاده به انگلستان
 ۵۲..... طرد مخالفان انگلستان از صحنه سیاست
 ۵۳..... قصد انگلستان اشغال آبادان بود
 ۵۵..... مخالفت من با تعرض مصدق به زاهدی
 ۵۷..... واقعه بهم اسفند ۱۳۳۱
 ۶۴..... عزل امیرعلاء از وزارت کشور
 ۶۶..... علی زهری و دکتر بهایی
 ۶۷..... حسین بیرنیا و من در فراموشیانیان
 ۶۸..... موضع آمریکا در برابر دولت مصدق
 ۷۰..... دعوت استالین از من برای سفر به شوروی
 ۷۲..... دلیل حمایت نکردن شوروی از دولت مصدق
 ۷۲..... عضویت در دولت دکتر مصدق و دکتر بهایی نمی پذیرفتم
 ۷۴..... آیت الله کاشانی آدم درست و پاکی بود
 ۷۵..... تصاویر
 ۱۰۷..... نمایه اشخاص

پیشگفتار

نگاهی به تاریخ گذشته ایران معلوم می‌دارد کلام و گفتار اعم از مکتوب و غیر مکتوب همواره بر اساس تلاقی و تعاطی افکار در چارچوب قواعد منطقی و برقرار ساختن دس گام از گزاره‌های انتزاعی شکل نمی‌گرفته و در اغلب موارد یکسونگری و پیرش‌انجام و اقتناعی جای گفت‌وگو و رویارویی فکری را می‌گرفته‌است. به دیگر سخن اندیشه‌ورزی مبتنی بر گفت‌وگو در دوره‌های گذشته امری نادر و کم‌نظیر بوده‌است.

منظور از گفت‌وگو مبادلهٔ صوری و تفنن‌آیز افکار و اندوخته‌ها نیست؛ بلکه تلاش برای درک و فهم اندیشهٔ دیگران و ضرورت لزوم نقد و ارائهٔ آنها به جامعه است و تازمانی که زمینهٔ قابل قبول برای بحث و خو به وجود نیاید، تصور فهم مسائل و راهیابی در یک شکل منطقی و غیر شش‌سی ضعیف خواهد بود. از این منظر گفت‌وگو شیوه‌ای از تفکر است و به عبارت دیگر، تفکر خصلتی گفت‌وگویی دارد. فکر یعنی گفت‌وگو با خود، با هستی و با انسان‌های دیگر. گفت‌وگو تنها زمانی امکان‌پذیر می‌شود که افراد و جریان‌ها نسبت به هم انعطاف و

گشودگی داشته باشند. در این حالت طبیعی است که طرفهای گفت و گو رویکرد فرضیه‌ای خواهند داشت؛ به این معنی که طرفین، دیدگاه خود را، حداکثر فرضیه‌ای می‌دانند که به طور مداوم به مذاقه کشیده می‌شود؛ مورد آزمون قرار می‌گیرد و حکم می‌خورد.

در موضوع تاریخ شفاهی باید توجه داشت که بنیاد هر نوع فعالیت مربوط به این حوزه گفت و گو است. در گفت و گو درونمایه شخصیتها به نمایش گذاشته می‌شود و به رخنه‌ها نیرو و زندگی می‌بخشد. در یک گفت و گوی مکتوب هر چند مصاحبه‌شونده را نمی‌بینیم اما از نحوه سخن گفتن او، به شخصیت او پی می‌بریم و متوجه می‌شویم که چه آمده و از چه قماش آدمی است.

در یک گفت و گوی مکتوب سه خصوصیت عمده آشکار می‌شود:

۱. خصوصیات جسمانی و ظاهری

۲. خصوصیات روانی و خلقی

۳. خصوصیات اجتماعی و فکری

اصلی‌ترین نقطه عزیمت در بحث مربوط به مصاحبه، پرسش است. اهمیت پرسش بالذات است یعنی اگر ما پرسش نکنیم و به سراغ آن نرویم، پرسش به سراغ ما خواهد آمد. پژوهش زمانی شکل می‌گیرد که با سؤال آغاز شود و مواجهه انجام بگیرد؛ مواجهه با کسانی که مثل ما فکر نمی‌کنند. تنها در محاربه‌های بسته و عنکبوتی است که سؤال و گفت و گو شکل نمی‌گیرد. کسی که موضوعی یا روایتی را مطرح می‌کند نمی‌تواند یک طرفه تنها حرف خودش را بزند و به

سؤالات پیرامون آن اعتنا نکند. بعضی عادت دارند فقط خود بگویند و بنویسند و دیگران فقط گوش بدهند. در چنین حالتی ارتباط با دیگران به وجود نخواهد آمد. لازمه برقراری ارتباط، گفت‌وگوی طرفینی است و یک نظام پژوهشی با نقد و پرسش شکل می‌گیرد.

در گذشته و در نظام آموزشی و حوزه‌ای وقتی که یک سؤال فقهی مطرح می‌شد، ایرادات و شکالات مرتبط و پیرامونی هم در کنار آن مطرح و پاسخ داده می‌شد. بنابراین در یک جامعه سالم نیز توافقات اجتماعی بر تبادل فکر و گفت‌وگو امکان‌پذیر شده و تعبیری اندیشه‌ی میان ذهنی به شکلی نهادینه صورت می‌پذیرد. رواج گفت‌وگو از طریق چه شیوه دیالکتیکی، خرد ارتباطی و تفکر بین‌الذهانی را شکل می‌دهد و در این صورت هر چیزی بیشتر روشن می‌شود. بی‌توجهی به گفت‌وگو پژوهش‌های تاریخی را عقیم می‌کند و خودگویی به معنی درجای خود بودن و توجه نداشتن به محیط پیرامون و فراموش کردن مخاطب است.

روایت‌هایی که از زبان روایان در مورد یک واقعه یا رخداد بیان می‌شود یکسان نبوده به طوری که برخی متشابه، برخی دیگر متفاوت و گاهی متضاد هستند. در این صورت اظهارات هیچ‌یک از روایان را به‌طور مستقل نمی‌توان «روایت تاریخی» قلمداد کرد؛ بلکه مجموع روایتها و گزاره‌هایی که هر کدام از روایان به‌رغم درک متفاوتشان بیان می‌کنند چنانچه در کنار هم قرار گیرند و در یک خاام، مجموعه‌ای و کلیت مطالعه شوند، در آن صورت می‌توانند به‌گونه‌ای منسجم و انداموار و مرتبط با یکدیگر «روایت تاریخی» را به دست دهند. تأکید بر یک روایت و نادیده

گرفتن روایت‌های گوناگون در مورد امر واقع جز تصلب، فروبستگی، امتناع و رکود اندیشه حاصلی به بار نخواهد آورد. البته غث و ثمین اظهارات راویان همچون گزارشها، اسناد و منابع مکتوب بسیار است و کم نیستند راویان و نویسندگانی که از اثر منافع و مصالح خود به وقایع نظر کرده‌اند؛ با این همه باید بپذیریم که درک درست از تاریخ و هر نوع تبادل فکر و اندیشه در نتیجه گفت‌وگو و برقراری نوعی مباحثه، دیدشی و هم‌سخنی امکان‌پذیر می‌شود؛ و باید این سخن را به جان پذیرفت که بسیاری از نوشته‌ها و حرفهایی که از سر بازپچه نوشته و گفته شده‌اند پندی نهفته است.

در گفت‌وگوی مربوط به تاریخ شفاهی رعایت نکات زیر الزامی است:

الف. رعایت منطق ارتباطی موضوعات گفت‌وگو: در بعضی مصاحبه‌ها متأسفانه این نکته مورد غفلت قرار می‌گیرد به طوری که هیچ‌گونه نظم و ارتباطی که بتواند موارد را در بیان خاطرات به هم پیوندد وجود ندارد. سؤال‌کننده به هنگام پرسش باید این نظم و ترتیب را رعایت کند تا خواننده در پاسخ به هر پرسش در محدوده همان سؤال، جواب دهد و مطالب را به صورت درهم بیان نکند.

ب. داشتن هدف در مصاحبه‌ها یکی دیگر از الزامات بوده و گفت‌وگو در هر موقعیت و برای هر مقصود ملزم به داشتن هدف است، در غیر این صورت نتیجه حاصل نخواهد شد بلکه به گفت‌وگویی دوستانه و غیرحرفه‌ای تنزل خواهد کرد.

ج. هر طرح تاریخ شفاهی بدون پشتوانه مطالعاتی و پژوهشی علمی نخواهد شد.

د. رعایت جنبه‌های فنی مصاحبه مثل یادداشت‌برداری، بهره‌مند بودن از

روش و زبان ارتباط، جهت دادن به مصاحبه، نپریدن در جریان توضیحات مصاحبه‌شونده، توجه داشتن مداوم به او و پرهیز از بی‌توجهی، رعایت نزاکت، پرهیز از بازجویی، رعایت حال مصاحبه‌شونده و دانستن اینکه به چه نحو مصاحبه را پایان دهد و... الزامی است.

هـ. مصاحبه‌کننده باید بداند نقش او به عنوان واسط میان گوینده و شنونده است و چنانچه او تاریخ را در جریان گفت‌وگو محقق می‌کند. چنانچه تعلیم دیده و حرفه‌ای باشد می‌تواند جریان نقل وقایع از سوی مصاحبه‌شونده را طوری هدایت کند که شناسایی اتفاقی که سالها به فراموشی سپرده، به هنگام پرسش به آسانی به یاد آورد. پرسشهای او چنانچه به موقع و مناسب باشد، مصاحبه‌شونده به چیزی پاسخ خواهد داد که در غیر این صورت آن را به فراموشی می‌سپرد. و مصاحبه‌فعال می‌تواند عناصر پنهان شده، وقایع گم شده و حلقه‌های مفقود در رخدادها را کشف و آشکار کند.

* * * *

واحد تاریخ شفاهی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران از ابتدای فعالیت خود همواره کوشیده خاطرات رجال و شخصیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی و نظامی را که از دوران قاجاریه و پهلوی اطلاعاتی دارند از طریق مصاحبه و گفت‌وگو ثبت، جمع‌آوری و منتشر نماید. تاکنون بیش از ۵۰ مصاحبه و نشریات وابسته به مؤسسه منتشر گردیده است.

کتاب پیش رو و کتابهایی از این دست که بعداً منتشر خواهند شد، مجموعه‌ای

از روایت‌های گوناگون و گاهی منتقدانه تعدادی از صاحب‌نظران پیشین عرصه سیاست و فرهنگ است که هرکدام در تحولات و موضوعات مشترک سیاسی، فرهنگی معاصر ایران دستی و نقشی داشته‌اند.

هدف اصلی از انجام این مصاحبه‌ها دستیابی به اطلاعات، دانش، تجارب و عملکرد مصاحبه‌شوندگان و همچنین ارائه نوعی خاص از کنش متقابل برای رسیدن به واقعیت و تبیین روایت بوده است. بخشهایی از هر گفت‌وگو جهت درک بیشتر مطالب و بطن وقایع، به بیان خاطرات شخصی اختصاص یافته، به طوری که شخص در کارن و محور مصاحبه قرار دارد. در قسمتهایی نیز موضوع به طور مستقیم به مباحثه کشیده شده؛ از این جهت گفت‌وگوها رویکردی تلفیقی دارد و ترکیبی از «خاطرات» و «تاریخ شفاهی» است. برای آن‌که خواننده در حاق موضوع و مطلب قرار گیرد، سعی گردیده در هر گفت‌وگو، منطقی ارتباط رعایت شود؛ افزون بر این در مقدمه هر مصاحبه مختصری از شرح احوال و آثار علمی مصاحبه‌شونده و فضای گفت‌وگو آورده شده است.

در پایان ادای سپاس نسبت به دوستان و کاراران ارجمندی که در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران دلسوزانه زحمت می‌کنند و با تشویق معنوی، چاپ و نشر این کتاب را سبب گشتند، لازم می‌دانم و برای آنان درید عزت و دوام کرامت طلب می‌کنم. بمنه و کرمه

تاریخ شفاهی

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

مقدمه

حسین مکی در ۲۹۰ خورشیدی در میبد یزد متولد شد. تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در همان شهر گذرانید. سپس به یزد رفت و به مدت دو سال به معلمی پرداخت. بعد از آن به تهران آمد و با تشکیل نیروی هوایی به ارتش پیوست و درجه استواری گرفت. اما مدتی بعد از نیروی هوایی برکنار شد و در راه آهن اشتغال یافت.

در ۱۳۲۲ در تأسیس حزب ایران نقش داشت. در دوره نخست‌وزیری قوام السلطنه در ۱۳۲۴ به معاونت شهرداری تهران منصوب شد و پس از تشکیل حزب دموکرات، به درخواست احمد قوام ابتدا عضو کمیته تمکلات و سپس به ریاست آن کمیته در غرب ایران منصوب گردید.

در انتخابات دوره ۱۵ مجلس شورای ملی به عنوان نماینده ارک در محاسن راه یافت و پس از بازنگری در مواضع سیاسی خود، به تدریج از قوام السلطنه فاصله

گرفت و در دوران نخست وزیری محمد ساعد، در شمار اقلیت مجلس با قرارداد گس - گلشائیان مخالفت کرد و با نطقهای طولانی خود مانع از تصویب آن شد. در انتخابات دوره ۱۶ در کنار دکتر مصدق در زمره معترضان به انتخابات این دوره، همراه با جمعی از مدیران جراید در کاخ شاه متحصن شد سپس به زندان یزدی مجلس شانزدهم از سوی مردم تهران برگزیده شد و به مخالفت علنی با دولت زم آرا پرداخت.

پس از این مدت و در دوره زمامداری دکتر مصدق به عنوان یکی از اعضای هیئت خازین، عازم و زستان شد و مسئولیت امور عمرانی خوزستان را به عهده گرفت و لقب «میرباغدار وطن» را به خود اختصاص داد.

او به سبب همراهی با دکتر مصدق در نه خست ملی شدن نفت به شهرتی رسیده بود که در انتخابات مجلس هفدهم سوخت به عنوان نماینده اول تهران به مجلس شورای ملی راه یابد. با این وصف پس از هفدهم تیر ۱۳۳۱ و ایجاد شکاف علنی در سران جبهه ملی، از دکتر مصدق فاصله گرفت و با آیت الله کاشانی و دکتر بقایی همکاری کرد. در شهریور ۱۳۳۱ بنابه دعوت بانک جهانی عازم آمریکا شد تا بلکه حمایت آن بانک را از موضع دولت ایران در رضایع نفت به دست آورد. در اواسط فروردین ۱۳۳۲ جزو هیئت هشت نفری از سوی مجلس مأمور شد تا میان دکتر مصدق، شاه و آیت الله کاشانی آشتی برقرار سازد اما اختلافها به اندازه ای جدی بود که نتیجه ای به دست نیامد.

بعد از واقعه ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، در اواخر شهریور همان سال به عضویت

شورای عالی نفت انتخاب گردید. در سال ۱۳۳۴، در شمار بازداشت‌شدگان پرونده قتل رزم‌آرا دستگیر شد و تقریباً یک ماه را در زندان به سر برد. در سال ۱۳۳۹ ضمن همکاری با دکتر بقایی در تأسیس «سازمان نگهبانان آزادی»، علیه انتخابات تابستان مجلس دوره بیستم اعلام جرم کرد و مدتی بعد به کلی از فعالیت سیاسی کناره گرفت و به نگارش تاریخ معاصر ایران پرداخت. برخی از تألیفات او عبارتند از: تاریخ بیست ساله (هفت جلد)، زندگانی سید حسن مدرس (دو جلد)، وقایع سی‌تیر، نفت و ملت، زندگی سیاسی سلطان احمدشاه، استیضاح مکی، بقایی و حائری‌زاده، مجسمه به دلقمی، دکتر مصدق، خاطرات سیاسی (۲ جلد)، مقدمه دیوان فرخی یزدی، گلشن ابد و

در سالهای پایانی عمر علاوه بر این، دست دادن بینایی به سرطان مبتلا شده بود و در انزوا می‌زیست. سرانجام در تابستان ۱۳۷۸ دارفانی را وداع گفت و در قطعه نام‌آوران بهشت‌زرها به خاک سپرده شد.

در فروردین ۱۳۷۵ در محل مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و با حضور آقایان دکتر علی مدرسی، محمد ترکمان، عبدالله سهیلی، مرتضی رسولی‌پور (نگارنده) گفت‌وگویی با نامبرده صورت گرفت.

این گفت‌وگو ۸ ساعت به درازا کشید و آنچه می‌خوانید، خلاصه‌ای تنظیم شده از برخی مسائل مهم مطروحه در این مصاحبه است که اول بار در فصلنامه تاریخ معاصر ایران (شماره یک، بهار ۱۳۷۶) درج گردید و اکنون پس از بازبینی نهایی و افزودن فهرست مطالب به آن، تقدیم علاقه‌مندان می‌شود.